

חנוך בן פזי

הומניות עברית – ההומניזם היהודי

אֶהָרָא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

**עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים**

**חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן פזי**

חנוך בן פזי

הומניות עברית – ההומניזם היהודי

הוצאת אֶדְרָא

Hanoch Ben Pazi
Hebrew Humanism – Jewish Humanism

הספר ראה אור:

בתמיכת קרן פוזן לתרבות יהודית ישראלית

www.posenfoundation.co.il

מסת"ב: 978-965-7773-38-3 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מאת בית הוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2023

© Copyright 2023 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, 'שד' רוטשילד 109, תל אביב

לבני היקר, נועם שמעון
בהרבה אהבה ובברכת הצלחה

תוכן העניינים

9	פתח דבר.....
13	הקדמה.....
15	הומניזם יהודי – מפת דרכים בהגות ישראלית.....

שער ראשון:

הומניות עברית נוסח מרטין בובר

39	הומניזם עברי ומקראי על פי בובר.....
65	אהרן דוד גורדון והרעיון "עם אדם".....

שער שני:

חוגו של מרטין בובר

79	הקדמה.....
81	ארנסט סימון והתמימות השנייה.....
92	שמואל הוגו ברגמן וההומניזם היהודי.....
98	יוסף קלוזנר, ישראל והאנושיות.....
103	הרב אברהם יצחק הכהן קוק מול אתגר ההומניזם היהודי.....

שער שלישי:

לוינס בעקבות בובר

111	הקדמה.....
113	עמנואל לוינס – חינוך למען הומניזם עברי.....
118	בין כבוד לאחריות – על הדיאלוג במשנת לוינס.....
139	מהתחדשות רוחנית לחברה מוסרית וצודקת.....

שער רביעי:
הצרפתים באים

177	הקדמה
179	סוד העבריות של מניטו
204	"הומניזם משיחי" – ה"הומניזם היהודי" נוסח אנדרה נהר
229	ז'קלין כהנוב – אלטרנטיבה של מחשבה הומניסטית

שער סיכום

235	מחשבות על העת הזאת
237	ברית הייעוד הכלל-אנושית
243	ביבליוגרפיה

פתח דבר

"כל שושנה"

זלדה שניאורסון מישקובסקי

כל שושנה היא אי
של השלום המבטח,
השלום הנצחי.
בכל שושנה מתגוררת
צפור ספירית
ששמה "וכתנו".
ונדמה
כה קרוב
אור השושנה,
כה קרוב
גיחוחה,
כה קרוב
שקט העלים,
כה קרוב
אותו אי –
קח סירה
והצצה את ים האש.

פנאי, שירים, הקיבוץ המאוחד,
תשכ"ז – 1967

שושנת פלאים ברוכת-אל
שאול טשרניחובסקי

שושנת פלאים ברוכת-אל
פורחת לאיש ואיש.
יש כל שנות-חיי דורש לה,
יש מוצא אותה חיש.
ובדרכי חיים, נתע במ
עד אם יומנו רד,
כל פרח נפגש נשאלה:
"האת שושנת? את?" –
ויש ערב-חרף נוגה בא,
ואבלו שדמות-בר,
תתבונן, תבחין דרך –
שושנתך נקטפה כבר.
אשרי האיש שנמצאה לו,
ובשעתו קטף זו;
ואוי לו לאיש לא הפיר בה
בדרכי חיי הוא.
טוב לו לו ככה נרו בו,
וכנפל ירד בור:
הן דומה הוא לענף זה,
שחשף בעדו אור.

1911, (פינלאנד) Metsola

בפקולטה ל"הומניזם עברי" של יוסי משען היינו מתכנסים פעם או פעמיים בשבוע בשעת בוקר מוקדמת, לקפה שחור ולשיחה מלמדת ומכבדת: רוני סומק, שניאור עינם, יהודה בן אוריה, קובי גוטרמן, תמר קטקו. מדי פעם היו מצטרפים אלינו לשיחה חברות וחברים ובהם חיים חיון, אורי קצין, ורד גינצבורג, דוד זוהר, יורם קנצלר, אלון גן, נמרוד אלוני, שרון גבע, גדעון אביטל, רזי גורן. כמה יקרה הייתה לי שיחת החולין הזאת של תלמידי החכמים. כמה יקר היה לי הקפה השחור של שעת הבוקר, ואפילו עשן הסיגריות והשיחה המיוחדת שלו.

אני מבקש להודות לחבורה הנפלאה הזאת על האי הספרותי, האמנותי, הפילוסופי שהצליח יוסי ליצור. על האי שבו יכולה להיכתב מחדש המסכת על השלום הנצחי, ובעיקר על המושג "כבוד האדם", שאותו למדתי בחברתם. בשנה החולפת הלך לבית עולמו אליעזר שביד, המורה הגדול של המחשבה העברית בעת הזאת. הספר הזה לא יכול היה להיכתב בלעדיו, ובלי המורשת המיוחדת שלו, שכן שביד עסק בהגדרות מחודשות של הומניזם דתי, הומניזם יהודי, ואולי מוטב לנסח את מורשתו במחויבות העמוקה שלו ל"הומניזם ציוני". הספרייה שהותיר אחריו היא ארון הספרים המתחדש של התרבות היהודית בזמננו, ושל המחויבות העברית העמוקה שאותה עלינו ליצור.

עוד מוקדם לי לומר מילות סיכום לשיחות שניהלתי בשנה האחרונה, עם הסופר א.ב. יהושע. אך לא אוכל להימנע מלומר כמה מילים לכבודו של האיש והרוח שהשרה על כולנו, בני הארץ הזאת. על המסר הברור והבהיר להיות אדם, ולהיות ישראלי, ולהיות נכון לממש את המשמעות הגדולה של היות כאן. אני עדיין מבקש לעכל ולהבין את משמעותה של הצוואה המוסרית שהטיל עליי ועלינו ליצירה של פילוסופיה ישראלית עברית.

את עשרים השנים האחרונות, אני מבלה בשדות המחקר של המחשבה היהודית שאיננה ישראלית, ולעתים איננה ציונית. אני מבקש להקשיב לקולות היהודיים החשובים הללו, מתוך הבנה שהמחויבות ההומניסטית של ההגות היהודית שמעבר לים צריכה וראויה להשמיע את קולה בארץ הזו, ובחברה שלנו. אך החיבור הזה הוא ישראלי במובן הזה, שהוא מבקש להקדיש את תשומת הלב לקריאה המיוחדת ההומניסטית של בני ובנות הארץ הזאת.

במובן מסוים את החיבור הזה כתבתי פעמים רבות, ועדיין אני שב וכותב אותו. החיבור מלווה את המתח העמוק של המחשבה היהודית בכלל, אך גם את המתח העמוק של הזהויות השונות שבלב מחברו.

חיבור זה לא יכול היה להיכתב ללא הסטודנטיות והסטודנטים שלי, שעבדו ביחד איתי בכמה מן המעבדות המשוכללות ביותר שניתן למצוא: המעבדה של השיח האנושי. אני מודה לכל אחד ואחת מהם, שהקשיבו, קראו, הקשו, חשבו, הציעו, התווכחו, ואיפשרו את הכתיבה המתמשכת. החיבור נולד מתוך הקורסים, הסמינרים, הרפרטים, ובעיקר השאלות וההרהורים.

תודה מיוחדת נתונה ליורם קנצלר, ידידי הטוב, שהקדיש מזמנו והעניק מחוכמתו בנדיבות רבה כל כך, קרא, העיר, תיקן, הכריח אותי לדייק עוד קצת, כדי להעמיד את החיבור שבפניכם.

אני מבקש להודות לחברים וחברות, עמיתות ועמיתים שהשיחות והשותפות עמם איפשרו את הכתיבה והיצירה הזאת: מיכל אהרונ, נמרוד אלוני, אבי אלקיים, דרור ארליך, מאיר בוזגלו, יהושע בנטוב, מיכאל בן אדמון, מיכל בן חורין, דוד בנן, בוב גיבס, יולנדה גמפל, אלון גן, טובה גנזל, אבנר דינור, הדס חיה הלוי, ירון הראל, דניאל וייס, שאול ווכשטוק, שמואל ויגודה, לורי זולות, חיים חיון, אלון חסיד, דורית למברגר, אפרים מאיר, שלומי מועלם, ניר מיכאלי, יהודה מירסקי, רון מרגולין, יוסי משען, רוני סומק, דן סלור פוטרמן, חנה גאל סררו, שניאור עינם, יהודע עמיר, ישראל פיבקו, הילה פלדות, מרים פלדמן קיי, יעקב קולר, תמר קטקו, קימי קפלן, סטיבן קפנס, אבינועם רוזנק, תמר רוס, קתרין שלייה.

פליקס פוזן, ואנשי קרן פוזן קשרו את גורלם ביצירה העמוקה של ההתחדשות היהודית הישראלית בישראל. יצירתם לובשת צורה ופושטת צורה, מקבלת שם ונותנת שם, מוכנה ללמוד להשתנות לחשוב מחדש על כל מה שראוי ואפשר לעשותו כדי להביא לתיקון עולם, כדי להביא לחברה טובה יותר. מחויבותה של קרן פוזן להתחדשות התרבותית היהודית ראויה להילמד בבתי הספר ובבתי המדרש כמופת של פילנתרופיה מעורבת בחברה. שותפותם למעשה הישראלי והעברי מעניקה משמעות הומניסטית, וחילונית, ומסורתית, ויצירתית, וחדשנית, ומגוונת. זו הזדמנות נפלאה להודות לדניאל פוזן, ליעל נכון הראל, לנשות ולאנשי קרן פוזן על השותפות הגדולה ביצירה מתוך מחויבות להומניות העברית. באופן ספיציפי, זו חובה וכבוד לי להודות להם על התמיכה הגדולה שאיפשרה את פרסום הספר הזה.

אני רוצה להודות לילדיי, נועם שמעון, גייל אילה והלל שלום, אשר מלמדים אותנו אודות מגוון האפשרויות והמשמעויות של השילוב שבין המסורת היהודית, הזהות הדתית, המחויבות הישראלית, הנאמנות ההומניסטית, ומגוון היבטים יצירתיים של למידה ועשייה.

אני מבקש לשוב ולהודות לרעייתי האהובה נחמה, על היכולת לממש את הרגישות והמחויבות האנושית לאותם שכה זקוקים לה; לאופן שבו את מממשת בעשייה המקצועית הטיפולית ובמפעל החיים שיצרת במו ידיך, שבה המחויבות לאדם האחר מקבלת משמעות משמנה חייהם של צעירים וצעירות על רצפים שונים של תקשורת.

במוצאי שבת ז' באייר תשפ"ב הלכה לעולמה יהודית שטיינברג, דודתי האהובה. יהודית הייתה מופת של מחויבות אנושית ומשפחתית שנדיר למצוא, של התעניינות בזולת – באתגרים הגדולים של חייו כמו גם בזוטות היומיום, ואשר האכפתיות והרגישות שלה לימדו כיצד יכול אדם לכאוב את כאבם של האחרים כאילו עוסק הוא בכאביו שלו עצמו. כשאני אומר לך תודה, אני חש שאני מודה לך בשמי ובשם אחותי ואחיי, בשמם של כל בני ובנות הזוג שלנו, ובעיקר בשמם של ההורים שלנו, שמעון ודבורה ז"ל.

המסע על ההומניות העברית הוא בשבילי מסע בדרכי חייו של האיש אשר כל שנות חייו דורש לה לאותה "שׁוֹשְׁנַת פְּלָאִים בְּרוּכַת-אֵל". וכפי שלימד אותנו טשרנחובסקי, גם אם "בְּדַרְכֵי חַיִּים, יִתַּע בָּם, עַד אִם יוֹמְנוּ רַד" עדיין כֹּל פֶּרַח נִפְגֵּשׁ נִשְׁאָלָה: "הֲאֵת שׁוֹשְׁנָתִי? אֵת?". המסע על ההומניות העברית ממשיך ושואל ומחפש.

הקדמה

תפקידה של האקדמיה הישראלית תהא היצירה הגדולה של "ההומניות העברית", כך ביקשו מרטין בובר, חיים ויצמן וברתולד פייבל לנסח את ייעודה, המשמעות הרוחנית של הציונות היא ההתחדשות היהודית, המבקשת להביא אל כלל האנושות את המשמעות של היות אדם מתוך המקורות והמסורות היהודיות. הפילוסופים הגדולים ואנשי הרוח ביקשו להדריך את התנועה הציונית כתנועה של התחדשות לאומית, מקום מעבר לה גם כתנועה של התחדשות יהודית. מגוון המונחים שבהם השתמשו הוגים אלה כלל: הומניות עברית, הומניזם יהודי, אור לגויים, עם האדם וישראל והאנושיות. המונחים הללו ביקשו ליצור סדר יום רוחני מוסרי של העם היהודי, כזה שיוביל לקראת התחדשות האומה ותפקידה בקרב אומות העולם.

אי אפשר להישאר אדישים כלפי ההתחדשות הלאומית של העם היהודי במוצאי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. כך מנסח זאת מרטין בובר, כך כותב לימים עמנואל לוינס, ואפילו ג'ורג' סטיינר ידבר ברוח דומה, כאשר יבקש לבקר את התנועה הציונית בשם האידאל של "היהודי הנודד". אולם ראוי לדון לעומק בשאלה מה טיבה של התחדשות זו ולאן ראוי לכוון אותה, כדי שתהפוך להיות לברית הייעוד של העם היהודי ולא רק לברית הגורל. במרכזו של חיבור זה עומד הרעיון שיש להפכו לפרוגרמה בדבר "ההומניות העברית" – מין צירוף מוזר של מין בשאינו מינו, כדי ליצור יצירה רוחנית לאומית ומוסרית, שתאפשר לעם היהודי להביא את כוחותיו היצירתיים וההגותיים לטובת האנושות כולה.

במוצאי שנת תרפ"ט הדגיש מרטין בובר בדבריו, כי דווקא לאחר המאורעות הקשים יש לחזור ולהבליט את תפקידו המרכזי של החינוך. המטלה החשובה המוטלת על מערכת החינוך היא "הומניזם יהודי במונח הממשי ביותר". כלומר, לתרגם את הרעיונות המוסריים והאנושיים הגדולים לחיי המעשה ולחיי היצירה.

הפרוגרמה הגדולה של "ההומניות היהודית" נדרשה כבר אז להתמודד עם אתגרים גדולים ממש כשם שהיא נדרשת עד היום. אפשר למנות שלושה אתגרים גלויים וברורים, ועוד אתגר אחד שנתפס מעט כחמקמק. ומהם שלושת האתגרים הגדולים והברורים? הדת, הלאומיות והתפוצה. אך יש עוד אתגר גדול שלקח זמן רב מאוד לנסח אותו ולהבין אותו, והוא "אידיאת האירופאיות". היסודות הדתיים עתידיים היו להתייחס בחשדנות ובביטול כלפי הרעיונות הרוחניים הללו, שכן אין האומה אומה אלא בתורותיה – או אין יהדותיותו של העם היהודי באה לידי ביטוי אלא במחויבות הדתית וההלכתית שלו. לעומת זאת, יטענו אחרים כי ההומניות היא מקור סכנה ללאומיות היהודית, ויש לכבד ולהגן בראש ובראשונה על קיומו של העם היהודי, ורק אחר כך אפשר יהיה לעסוק גם בשאלות רוחניות ומוסריות אחרות. הדיבור ההומניסטי, עלולים הם לטעון, הוא מקור לחולשה ולאובדן דרך. הציונות – צריכה להיות העמדה הלאומית הזקופה והבטוחה בעצמה. והיו כמובן שטענו כי הפרויקט היהודי-הומניסטי הוא ויתור על הזהות הלאומית הנבדלת ועל החלק שבו היהודים נדרשים ליטול בפרויקט האנושי הגדול. עמדה זו יכולה להיות אסימילציה אצילה, הרואה את גדולתם של היהודים הרואים באוניברסליות את זהותם היהודית. עמדה זו גם יכולה להיות יצירה של קבוצה דתית חדשה של יהודים הומניסטיים הנוטלים חלק בשדרת החיים המרכזית של החברה בתפוצות.

ולאלו יש להוסיף את הביקורת הרביעית שהיא אולי המשמעותית ביותר בעת הזאת: ההתבוננות במקורות השיח ההומניסטי האירופאיים והנוצריים. ההומניזם שעליו אתם מדברים, כך יאמרו המבקרים המעמיקים, אינו אלא ערכים נוצרים אירופאיים שאותם מבקשים אתם להחיל עלינו. המחשבה הביקורתית הגדולה ביותר היא להציע אלטרנטיבה לשיח המתנהל בספר הזה.